

MÜTAREKE DÖNEMİ ve KÜRTLER**Mehmet Veysel KARATAŞ*****Özet**

1908’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin çabaları sonucunda II. Meşrutiyet ilan edildi. İlanın hemen ardından görece bir özgürlük atmosferi hâkim olmaya başladı. Ancak 1913’te İttihat ve Terakki’nin iktidara tam olarak sahip olmasıyla birlikte Osmanlı sınırları içindeki bütün muhalefet baskı altına alındı. Bu baskı süreci Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesine kadar devam etti. Savaşın sona imzalanana Mondros Mütarekesi ile hem İttihat ve Terakki İktidarı hem de Osmanlı Devleti fiili olarak son buluyordu Tarafların rıza göstereceği kalıcı bir barış antlaşması imzalanana kadar Mütareke dönemi bir belirsizlik dönemi vasfına sahipti. Bu süreçte savaş mağlubu Osmanlı Devleti’nin akıbetinin ne olacağı belirsizdi. Bu dönemde Türkler ve Kürtler gibi Osmanlı’nın asli unsurları da dâhil olmak üzere diğer azınlıklar da kendi statüleriyle ilgili olarak İtilaf Devletleri ile muhtelif girişimlerde bulunuyorlardı. Bu girişimlere Wilson İlkeleri yön veriyordu. Milli Mücadele öncesi Mütareke’nin bu belirsiz ortamında İtilaf Devletleri ile yapılan görüşmeler öncelikli olarak Doğu’da Ermeni, Batı’da ise Rum tehdidini önlemeye yönelikti. Dönemin dernekleri, kulüpleri ve yayınları gibi oluşumlar çerçevesinde yürütülen bu çabalar ayrıca o dönemin milliyetçiliğinin analizini de mümkün kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, literatür taraması yöntemine dayalı olarak Mütareke şartlarının belirsizliği çerçevesinde Türk ve Kürt milliyetçiliğini analiz etmek; bu dönemdeki milliyetçiliklerin benzerlik ve farklılıklarına yönelik tespitlerde bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mütareke Dönemi, Osmanlı Devleti, Milliyetçilik, Wilson İlkeleri**ARMISTICE PERIOD AND THE KURDS****Abstract**

In 1908, as a result of the efforts of the Committee of Union and Progress, II. Constitution was declared. Immediately after the announcement, an atmosphere of relative freedom began to prevail. However, with the full power of the Committee of Union and Progress in 1913, all opposition within the Ottoman borders was suppressed. This pressure process continued until the end of the First World War. With the Armistice of Mondros signed after the war, both the Union and Progress Power and the Ottoman Empire were de facto ending. The Armistice period was characterized as a period of uncertainty until a permanent peace treaty was signed with the consent of the parties. In this process, it was unclear what the fate of the war-lost Ottoman Empire would be. During this period, other minorities, including the essential elements of the Ottoman Empire, such as Turks and Kurds, were also making various attempts with the Entente States regarding their status. These attempts were guided by the Wilson principles. In this uncertain environment of the Armistice, the negotiations with the Allied Powers were primarily aimed at preventing the Armenian threat in the East and the Greek threat in the West. Period, association, club, publications, etc. These efforts carried out within the framework of formations also make it possible to analyze the nationalism of that period. The aim of this study is to analyze Turkish and Kurdish nationalism within the framework of the uncertainty of the

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, mvkaratas@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7382-9026

terms of the Armistice, based on the literature review method. In addition, it is to make determinations about the similarities and differences of nationalisms in this period

Keywords: Armistice Period, Ottoman State, Nationalism, Wilson Principles

Giriş

1913 -1918 yılları arasında “iktidar partisinin mutlak hâkimiyetinden doğan fiili bir tek parti rejimi kurulmuştur” (Tunaya, 1998:43). Bu beş yıllık süre zarfında İktidarda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), II. Meşrutiyet’in başlangıç yıllarındaki özgürlükçü tutumunun aksine muhalefete yönelik daha baskıcı bir politika izlemiştir. İTC, 1909 gibi erken bir dönemde çıkarmış olduğu dernekler kanunu yasasıyla dernek, kulüp, dergi, gazete vb. oluşumları kapatmıştır (Kayalı, 2000:59). Mevlana Rıfat’ın sahibi olduğu Serbesti gazetesi yazarı Hasan Tahsin ve ‘Sedayı Millet’in başyazarı Ahmet Samim’in öldürülmesi’ hadisesiyle birlikte siyasi suikastlar başlamıştır. İTC’nin en büyük rakibi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasının önemli isimleri Sinop’a sürgün edilmiştir (Cemaleddin, 1978:143). 1912’de tarihe “dayaklı seçim” veya “sopalı seçim” olarak geçen seçimlerdeki şiddet (Ahmad, 1999:109-131) vb. icraatları ve özellikle 1913’te Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi ve (1913) Bâbîâli Baskını sonrası; taklibi hükümet teşebbüsü gibi olaylar normal bir meşrutiyet gelişmesini çıkmazlara sokmuştur” (Tunaya, 1998:37). İTC’nin tek parti rejimi Birinci Dünya Savaşı ile birlikte sona ermiştir.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra “8 Ekim 1918’de Talat Paşa Kabinesi istifa etti (Falih Rıfki, 1999:121). Ahmet Tevfik Paşa’ya hükümet kurma görevi tevdi edildi. Paşa, bütün çabalarına rağmen hükümeti kurmada başarılı olamayınca, görev Ahmet İzzet Paşa’ya verildi. 14 Ekim’de Ahmed İzzet Paşa yeni hükümeti kurdu (Akşin, 1998:27). Bu hükümette Rauf Bey [Orbay] Bahriye nâzırı oldu. “Müzakereler neticesinde Amiral Galtrop’un ultimatom vererek, “ya bu şartları kabul edersiniz, ya İstanbul’a cebren girerim” (Orbay, 1993:172) tehdidi üzerine 30 Ekim 1918’de Rauf Bey başkanlığında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı. 1 Kasım’da İttihat ve Terakki Fırkası son kongresini yaparak kendini feshetti. İTC, 5 Kasım 1918’de bir toplantı düzenledi ve bu toplantıda 4 çekimser, 9 olumsuz oya karşı 35 oyla İTC adının tarihe karıştığını kabul etmiş oldu. Toplantıda isim değişikliği de gündeme geldi ve çoğunlukla Teceddüt ismi üzerinde duruldu. “Eski liderlerden hiçbirinin bulunmadığı” (Falih Rıfki, 1999:121), “Teceddüt Fırkası 9 Kasım’da kuruldu” (Goloğlu, 2011: 14). Savaş dönemi liderleri Enver, Talât ve Cemal paşalar, bir Alman denizaltısı ile gece yarısı kaçmaları (Zürcher, 2005:221) akabinde İtilaf Devletleri ve Damat Ferit Hükümeti işbirliği ile İttihat ve Terakki’nin ileri gelenleri önce Bekirağa Bölüğü’nde sorgulandı. Sorgulamalar tamamlandıktan sonra 78 kişilik sürgün kafesiyle, siyasi tutuklular, Princess Ena adlı İngiliz gemisiyle Malta’ya sürüldü* (Ağaoğlu, 2010:10). Bu süre zarfında sindirilen, yurt dışına kaçan veya sürgün edilen; kalanların da yer altına çekildiği muhalefet, Osmanlı’nın son yıllarına hemen her alanda damgasını vuran İttihat ve Terakki’nin iktidardan çekilmesiyle birlikte tekrar gün yüzüne

* Mütarekede İTC’nin en büyük rakibi “Hürriyet ve İtilaf Fırkası” iktidardadır. Bu sebeple olsa gerek Ağaoğlu’nun (1910:25) tasvir ettiği şekliyle İTC üyelerinin vapura bindirilme sahneleriyle Cemaleddin Efendi’nin 1913 Sinop sürgünlerinde yaşananları tasvir ettiği sahneler arasında dikkat çekici bir benzerlik vardır. Sinop sürgünleri ile ilgili ayrıntılı bir tasvir için bkz. dönemin İTC muhaliflerinden Şeyhulislam Cemaleddin Efendi Hatıraları (1978:143).

çıkıma başladı. 10 Temmuz 1919'da Sadaret'te yapılan bir toplantıda eski şeyhülislam ve dönemin kabine üyesi Haydari Zade ile aralarında Seyyid Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan ve Mevlanzade Rifat'ın da olduğu Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) ileri gelenleriyle bir toplantı yapılır (Yeğen,2012:85). Toplantıda KTC ve dolayısıyla Kürtlerin mütareke dönemi tutumunun ne olacağı merak konusudur. Toplantıda diplomatik bir dille karşılıklı iğnelemelerin* ardından söz alan Avni Paşa, KTC liderlerine yönelik sözleri belirsizliğin açık bir ifadesi niteliğindedir.

Avni Paşa;

“Gelin dosdoğru konuşalım; bugün kaderimiz oldukça meçhuldür. Ortak bir amaç için çalışmak gerekiyor. Şu an için sizin yardımınızı ve itaatinizi bekliyoruz. Ne zamanki sizi düşünemeyeceğimiz bir noktaya gelirsek o zaman size söylerim; gidin ve başınızın çaresine bakın” diyecektir (Yeğen, 2012:87).

Mütareke döneminde o güne kadar farklı amaçlar güden, çıkar çatışmaları yaşayan, farklı merkezlere bağlılık gösteren unsurlar, bu dönemde bir araya geldi. Harekete dâhil olan birey ve grup sayısı kadar, taraftarların harekete katılma sebepleri ve amaçları da farklıydı. Farklı sebeplerle bu harekete katılan grup ya da bireyler arasında, kendini bu işe adanmış milliyetçiler, bölgenin hırslı ileri gelenleri, İttihat ve Terakki'nin eski küskün üyeleri, ordu görevlileri vb. sayılabilir (Jwaideh, 2012:266). Bu süreçte ayrıca pek çok iç ve dış dinamikler ve çelişkiler Mütareke'nin siyasal konjonktürüne bağlı olarak ittifaklar üzerinde etkili oldu ve bu dönemdeki siyasal yönelimleri belirlemede tayin edici bir rol oynadı. Türk ve Kürtlerin meskûn olduğu toprakların geleceği başta İngilizler olmak üzere harici birçok merciinin vereceği karara bağlıydı.

1. Mütareke Döneminde Türk ve Kürt Milliyetçiliğinin Yapısı

Mütareke bir ateşkes antlaşmasıydı ve bundan sonra alınacak kararlar doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin akıbetinin ne olacağına karar verilecekti. Sevr Antlaşması'nın dayatılmasıyla az çok neyin amaçlanmış olduğu ortaya çıkmış oluyordu. Bu dönemde Steinhaus'un (1999:77) tespitiyle, “Anadolu'nun üçra köşelerinde ulusal bağımsızlık hareketinin dayanabileceği ve politik açıdan etken olabilecek sosyal gruplar da yoktu.” Ancak yine de Osmanlı Devleti'nde ayakta kalan kurumlar vardı. Bunların en önemlileri hilafet makamı, İttihat ve Terakki Cemiyeti veya bunlardan geriye kalan tüm paramiliter kuruluşlar ve Anadolu'ya dağılmış olan üyeleri idi. Bununla birlikte Osmanlı ordusu bakiyesi de ayakta kalan kurumlardan idi.

Mütarekeden bir müddet sonra Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, kendisi ile mülakat yapan bir gazeteciye; Meclis-i Meb'usanın onayı ile (Dünya Harbinin başlaması ile birlikte) üç milyon nüfusun silah altına alındığını, savaşın sonuna doğru bu sayının üç buçuk milyonu bulduğunu ifade ediyordu (Türkmen, 2001:73) 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın şartlarına göre, Osmanlı ordusunun dağıtılması söz konusuydu. Fakat Kazım Karabekir'in komutanlığını yaptığı Erzurum'daki 15. Kolordu, bütün birlikleriyle, silahlarıyla ayakta idi ve henüz 15. Kolordu'nun dağıtılmasıyla ilgili ciddi bir çaba yoktu (Beşikçi, 2010:16). 1918 yılı Mart ayında 44 tümen olan Osmanlı ordusu, aynı yılın Kasım ayında 27

* Sadaret'teki toplantının İngiliz gizli belgelerine dayalı görüşmenin ayrıntıları için bkz. (Yeğen, 2012; Mezher 2012).

tümene indirildi. Harbin sonunda bu kadro 20 tümen olarak tespit edildi. Türk ordusu, İstiklal Harbine bu 20 tümenlik kuvvet ile iştirak etti (Türkmen, 2001:24).

Mütareke yıllarında ayakta kalan bir diğer yapı da İTC idi. Liderleri yurt dışına çıkmış olmakla birlikte geriye hatırı sayılır bir İttihatçı kadro kalmıştı. Milli Mücadele'nin başlangıcında İttihat ve Terakki Cemiyeti kadroları ve paramiliter kuruluşları felaketli yılların ardından yıpranmış da olsa Anadolu'da oldukça etkindi. Üstelik İTC bu yıpranmışlığı da hesaba katarak, belki de kısmen bu etkiyi silmek adına, kendisini feshettikten kısa bir sonra, isminden de anlaşılacağı üzere, Teceddüt Fırkası (yenileşme) adı altında örgütlü yapısını devam ettirmekteydi. Bu yenilikçi oluşum, her şeye rağmen bu haliyle Osmanlı Devlet'i sınırları içindeki en örgütlü yapı olarak görünüyordu ve üyeleri arasında çok sayıda ordu mensubu vardı. Daha önce İTC üyesi olanların büyük kısmı yeni partiye üye oldu ve vilayetlerdeki İTC şubeleri Teceddüt Fırkası şubelerine dönüştürüldü (Tekeli ve İlkin, 2010: 371). Aslında bu dönüşüm basit bir tabela değişikliğinden öte bir şey değildi. Öyle ki bu dönüştürülme işlemlerinde İzmir'deki kulüp kapısında asılı tabelada 'Teceddüt Fırkası' kelimelerinin altından 'İttihat ve Terakki' ismi seçilebilecek nitelikteydi (Zücher, 1987:88).

İTC, 1913'ten sonra esnaf, amele, spor, gençlik, kadın ve kültür dernekleri, paramiliter kuruluşları aracılığı ile son derece yaygın ve kitlesel bağları olan bir örgüt haline gelmişti. Türk Ocağı, Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Halka Doğru Cemiyeti, Milli Türk Cemiyeti, Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri, Genç dernekleri, Köylü Bilgi Cemiyet, Teali Nisvan Cemiyeti gibi kadın cemiyetleri vb. bunlardan bazılarıydı (Tunaya:1988). Türk Ocakları gibi yapılar, Millî Mücadele'nin fikir ve teşkilatlanma cephesinde mücadele ettikleri gibi, fiilen cephede de savaşmışlardı (Akal, 2002:37; Tunaya, 1988:433). Türk milliyetçiliği ideolojisini savunan çok sayıda dernek, kulüp vb. kurum vasıtasıyla İTC, Anadolu'nun birçok yerinde örgütlü bir yapıya sahipti. Üstel'e (2004:91) göre Ocak'ta, her sınıf ahaliden iki bin miktar azaya malikti. Bunlar arasında ziyalılar, ulema, tüccar ve talebe bulunuyor. Fesliler, sarıklılar, kalpaklılar, yaşlar ve kartlar birleşmiş bulunuyordu. Türk Ocağı'nın şubeleri Bursa'dan ta Erzurum'a kadar büyükçe şehirlerde tesis edilmişti. Ayrıca "İdare Heyeti raporunda bir önceki kongrede 1200 üyeye sahip olan Türk Ocağı'nın, 1334 (1918) Kongresi'nde 2005 üye ve 35 kadar şubeye sahipti (Üstel, 2004: 92). Fakat bu yaygın örgütlenmeye rağmen Birinci Dünya Savaşı da dâhil olmak üzere son yirmi yılda yaşanan tüm felaketlerin müsebbibi olarak görülen İTC'nin mazisi "Halkın İttihat ve Terakki'ye kuşkuyla bakmasına yol açıyordu. Bu durumda açıkça kendi isimleriyle ortaya çıkıp örgütleyecekleri bir direniş hareketinin halkın destek ve katılımını sağlaması çok güçlü" (Demirel, 2003:56). Teşkilat-ı Mahsusa'nın askeri faaliyetlerine son verilmesiyle birlikte, subay kadrosu çeşitli kolordulara dağıtılmıştı (Ertürk, 1996:204-206; Himmetoğlu, 1975:79-80). Böylelikle İTC; Teceddüt Fırkası ve Karakol Cemiyeti gibi yeni ve Türk Ocakları gibi eski örgütlenmelerle Anadolu'da bulunan milli mücadele saflarına katılmaktaydı.

2. Erken Dönem Kürt Milliyetçiliği ve Örgütlenmesi

Kürt milliyetçiliğinin bu erken dönemlerinde en önemli hususlardan biri seçkinlerin konumudur. Bu konum Kürt ve Türk milliyetçiliğini yapısal olarak farklılaştırmaktadır. Bu farklılık hareketlerin gelişimini de etkilemiştir. Akşin'e (1980: 76-79) göre, İttihat ve Terakki

Cemiyeti, yöneten sınıftan Türklerden oluşmasına rağmen burjuva zihniyetlidir.* Jön Türk Hareketi, toplumun orta tabakasından insanların bir hareketi halinde gelişirken, İstanbul merkezli Kürt hareketi ise daha çok Kürt feodallarına ve aristokratlarına "Bâban" "Bedirhan" "Şemdinan" (Seyyid Abdulkadir) gibi hanedan ailelerin girişimlerine dayanıyordu (Kutlay, 1992: 76). "Şemdinan, Bâban ve Bedirhan aileleri hemen tüm oluşumların liderliğini yapmaktaydılar, ayrıca hanedan ailelerinin bir taraftan da sürekli rekabet halinde oldukları görülmekteydi" (Nikitine, 1978:36). Bununla birlikte İttihat ve Terakki geleneği içinde yer almış olan Kürt seçkinleri 1908'den itibaren bu geleneğin çizgisinde bazı örgütlenmelere gitmişlerdi. "Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti", "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" (KTTC, 1908) gibi dernek ve kulüpler bunların ilkiydi (Tunaya, 1988:404). 1912 yılında Kürt Talebe Cemiyeti "Hevi"* kurulur. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü ortamının ürünü olan bu kuruluşlar Osmanlı bir karaktere sahipti (Bozarslan, 2005:206; Kayalı, 2000:80). Nitekim Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi birinci sayısında, Babanzade İsmail Hakkı, Kürtlerin evvela Müslüman daha sonra Osmanlı, en nihayetinde de Kürt olduğunu beyan etmektedir (KTTG, 5 Aralık, 1908:2).

Osmanlı Devleti'nin yıkılma durumuyla karşı karşıya olduğu Mütareke döneminde Kürt seçkinleri, 1909'da kapatılan "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" yerine geçecek bir Cemiyet kurma kararı aldı. Başta gizlilik içinde yürütülen çalışmalar sonucunda Kasım 1918'de İstanbul, Cağaloğlu "İçtihat Evi"*** yanında "Kürt Teali Cemiyeti" (KTC) kuruldu (Tunaya, 1986:186). "KTC" 1908'de başlayan bir çizginin (KTTC) kısmen değişimlerini de içeren bir doğrultuda kurulmuştu (Tunaya, 1986:186-191). Kadınlar arasında örgütlenmeye çalışan KTC aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden açılan Kürt Talebe Hevi Cemiyeti ile talebeler ve gençler arasında ve ayrıca "İstanbul'da hamallar (Hamallar Loncası) arasında örgütlenmeye gitti" (Tunaya, 1986:191). 1908'de kurulan KTTC (1908), İstanbul merkezliydi ve taşra örgütlenmesi yaygın değildi. Oysa KTC (1918) ise, Doğu'da aşiretler arasında ciddi bir örgütlenme teşebbüsüne giderek çok sayıda üyeye sahip olmuştu. Tunaya (1986:186), KTC'nin "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kürt asıllı feodallarını ve politikacılarını da harekete" geçtiğini ifade etmekle birlikte çok sınırlı sayıda üye isimlerine yer vermektedir. Ona göre üyeler: "Reis: Seyyit Abdulkadir Efendi (Şûra-yı Devlet Reisi ve Âyan Azası), Hiseyin Şükrü (Baban) Bey (Katib-i Umumi), Dr. Şükrü Mehmet (Sekban Bey), Muhittin Nami Bey, Babanzade Hikmet Bey ve Aziz Bey'di" (Tunaya, 1986:191). "İngiliz Belgelerinde Kürdistan" ve Mezher Ahmet, "Kurd u Kürdistan Di Belgeyên Nehêni yên Britanyayê de (Britanya Gizli Belgelerinde Kürtler ve Kürdistan), adlı arşiv çalışmalarında üye sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. 17 Haziran 1919'da (Belge No: 91082) Gönderilen raporda Beyanname ile birlikte cemiyetle ilgili kısa bir bilgilendirme notu da paylaşılmıştı. Bu raporda, partinin

* Akşin (1980: 76-79) 1906'da Selanik yapılanmasının beş ayrııcı özelliğini büyük çoğunlukla, (a) Türk, (b) genç, (c) yönetici orta sınıf, (d) mektepli ve (e) burjuva zihniyetli, olarak tanımlamaktadır. Akşin'e göre, Ahmet Rıza'nın eğitime yaptığı vurgu ve bireyin kimseye mihrnet etmeden geçimini eğitimi vasıtasıyla sağlaması yönündeki telkinleri, Prens Sabahattin'in Anglo-Sakson toplumunu yüceleştirerek kişisel girişime dayalı bir toplumun yaratılmasını önermesi, hep burjuva zihniyetinin somut ifadeleriydi.

** Heviya, Hiva, Heyvi şeklinde yazılımlara rastlanmaktadır. Kürtçe kaynaklarda kullanım biçimi "Hêvi"dir. Hêvi'nin kurucuları arasında yer alan Cemilpaşazade Ekrem (2016:28), Cemiyetin ilk reisinin Cemilpaşazade Ömer, ilk sekreterinin de Cemilpaşazade Kadri Bey olduğunu ifade etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla faaliyetleri son bulan Hêvi 1919-1922 yılları arasında tekrar açılacaktır (Malmisanij, 2002:11).

*** Tunaya'ya (1986:186) göre "İçtihat Evi", İstanbul Cağaloğlu'nda Dr. Abdullah Cevdet Bey'e ait bir apartmandır ve Cemiyet lokalinin de bu binanın yanında olma ihtimali vardır.

İstanbul'daki üye sayısı, bu şehirdeki Kürt nüfusun yarısı olan on bin civarında tahmin edildiği (Mezher, 2012:39) tespitine yer verilmektedir. KTC ile ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı arşivleri ve dönemin gazetelerinden yararlanan Altan'ın (2017:301-322) çalışmasında ise; meslek, doğum yeri ve yerleşim yeri bilgilerinden oluşan 322 kişilik bir liste* sunmaktadır. Bu listede aşiret reisi, aşiret ağası, bey, şeyh, mebus, vali, doktor, tüccar, subay, polis, gazeteci, esnaf, madenci, hamal, rençber gibi toplumun farklı kesimlerinden şahısların olduğu görülmektedir. Ayrıca cemiyet yayınladığı beyannamesinde: "Kürd cihânını şâmil olan hareket-i milliyemizin medar-ı istinâdı olacak Kürdistan Teâlî Cemiyeti şubâtının her şehirde sûret ve intizâm ile te'sisi menâfi-i hayatiyyemiz îcâbâtındandır"**. vurgusu yapılmıştır. Bu beyanname doğrultusunda Kürt yoğunluklu coğrafyaya dâhil olduğu kabul edilen birçok yerde şubeler açılmıştır (Altan, vd., 2019:316).

KTC, siyasi faaliyetlerinin yanı sıra yoğunluklu olarak kültürel faaliyetlerde de bulunmaktaydı. Diyarbakır'da bir matbaa kurarak Gazi [Çağrı] adında bir gazete çıkarmaktaydı (Çağlayan, 2014:7). Bunların yanı sıra KTC'nin İstanbul'daki merkezinden gönderilen çeşitli neşriyat, Kürtçe gazete, mecmua ve kasidelerin lüzumlu kısımları matbaada çoğaltılarak halka dağıtılmaktaydı. Cemiyet, köy ve kasabalarda Kürtçe mevlit, şiir ve dengbej [halk ozanı] dinletileri düzenlemekteydi ve Kürtçenin okunup yazılması için çaba harcamaktaydı (Çağlayan, 2014:8). İstanbul'da ise, "Kürt talebeleri ile Kürt kadınlarının örgütlenmelerini sağlayabilmek, gazete, dergi, konferanslar ve gece dersleri vasıtasıyla eğitim vb. hizmetleri verebilmek amacıyla, Cemiyet'te sosyal ve kültürel çalışmalar yapan bazı yan örgütler kurulmuştu. O derneklerden biri de "Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti" KKTC (1918) idi (Bozarslan, 1985:151). Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti açılışını bir mevlitle yaptı. Açılış konuşmasını yapan "Encum Yamulkî" adlı bir hanımdı. Kim olduğu ile ilgili kesin bilgi bulunmayan Yamulkî***, Kürt kadınlarına hitaben derneğin amacına ilişkin şu beyanatta bulunmaktaydı:

"Hanımefendiler! Derneğin amacı, ülkemizde yardıma muhtaç ne kadar Kürd kadın ve çocukları varsa onlara iş bulmak, yönetim merkezleri açmak, okullar açarak öksüz yavrularını bilgilenmeye çağırmak ve öğretmenlik yapabilenlerimizin de gönüllü öğretmenlik yapmalarınıdır" (Bozarslan,1985:152).

Bununla birlikte 1919'dan sonra "Jin" dergisi çevresinde toplanan ve vatan, millet gibi kolektif kimlikleri ön plana çıkaran, bu yeni aidiyetler ekseninde fedakârlık duygusunu ele alan ve bu bağlamda yazılar ve şiirler yazan; Abdurrahim Rahmi, Süleymaniyeli Mahmud Nejad

* Listenin tamamı için bkz. (Altan, 2017:301-322). Altan'ın verdiği isim listesinde 1920'li yılların hemen hemen tüm tanınmış aşiret reislerinin yer aldığı görülmektedir.

** Bu maddeden İstanbul'da kurulmuş olan Cemiyet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da şubeler açmıştır. Diyar-ı bekir, Mamuretül-aziz, Arapkir, Gargan [Garzan olmalı], Hozat, Dersim şubeleri bunlar arasındadır (Tunaya, 1986:186-191). İngiliz belgelerine göre; Partinin genel merkezi İstanbul'dadır ve Diyarbekir, Dersim, Siirt, Harput ve Malatya'da yerel bürolar açmış olduğu belirtilmektedir (Mezher, 2012:39). Altan, vd., (2019:316) ise, şubeler listesine, Bitlis Maden, Cemişkezek, Mardin, Urfa, Hınıs, Siverek, Kığı şubelerini de eklemektedir.

*** Bozarslan'a (1985:152) göre, Süleymaniye kökenli Yalmukizadelerle bir akrabalığı olması muhtemeldir. Kürd ileri gelenlerinden biri Mustafa Paşa Yamulkî, "Jin" in yazarlarından biri de Aziz Yamulkî idi. Encum Yamulkî de büyük bir ihtimalle onların bir yakınıydı, belki de Mustafa Paşa'nın eşi idi. Altan (2017:317)'a göre ise, Encum Yalmuki KKTC üyesidir ve Kürd Mustafa Paşa'nın kerimesidir. Ayrıca Altan, Kürd Kadınları Teâlî Cemiyeti Reisi'nin, (Babanzade) Şerif Paşa'nın eşi Emine Hanım olduğunu belirtmektedir. KKTC idare heyetinden (Bedirhan Paşa'nın kızları) Advıye, Nazlı, Zariye hanımların isimlerini vermektedir. Ali Şamil Paşa'nın eşi Nazire Hanım; Bedirhan Ahmed Paşa'nın kızları Saadet ve Belkıs (Ömür) Hanımları ve Kamil Bedirhan Paşa'nın eşi Dilber Hanımı da aynı şekilde idare heyeti üyeleri olarak yazmaktadır. Kadınlar arasındaki örgütlenmelerde de dönemin ileri gelen Kürt hanedan ailelerinin üyelerini ağırlıkta olduğu görülmektedir.

gibi Halil Hayali Bey, Diyarbakirli Mirikatibzaade Cemil ve Liceli Kürdizade Ahmed Ramiz gibi, Zınar Silopi'nin ifadeleriyle, "milliyetçi ideolojiye gönülden bağlı isimlerin de olduğunu" (Zınar Silopi, 2014) eklemek gerekir. Ancak milliyetçi aydınlar kitleleri milliyetçi duygularla harekete geçirebilecek (birkaç dergi ve cemiyet hariç) araçlardan ve bu araçların hitap edebileceği okur-yazar bir topluluktan mahrumdu. Hassanpour (2003:82-100), 1927'de Kürt toplumunda okuma yazma oranının %3 civarında olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca bu % 3'ün % 20'sini ağalar ve feodal beyler, % 80'ni de mollalar, medrese öğrencileri ve toplumun geri kalan bireyleri oluşturmaktadır. Milliyetçilik fikrinin yaygınlaşması açısından okur-yazarlık, matbaa, gazete ve dergi gibi basılı yayınların önemli bir unsur olduğu dikkate alındığında milliyetçi bir ideolojiye sahip entelektüel seçkinlerin ulusalcı çağrılarını dar bir çevrenin ötesine geçemiyor ve tam da Hroch'un (2011:49-51), ifade ettiği üzere ajitasyon çağrılarını kitlesel desteğe dönüştürmediğinden B evresinde* takılıyordu.

3. Mütareke Döneminde Öncelikli Tehditler

Mütareke'nin imzalanması sürecinde hükümet de dâhil olmak üzere, Türk milliyetçileri de umutlarını Başkan Wilson'un 'On Dört İlke'sine (Zürcher, 2005:217), özellikle de Başkan Wilson'un ünlü ilkelerinin on ikincisine bağlamışlardı. Gerek Wilson gerekse L.George, uyruğundaki milletlere özgürce gelişme hakkı tanındığı takdirde Osmanlı devletinin Türk bölümünün tümüyle bağımsız kalacağını, Osmanlı Devleti'nin egemenlik ilkesine saygılı olacakları yolunda sözler vermişlerdi" (Mango, 1999:187; Zürcher, 2014:85). Savaş sonrasında Trakya'daki Türklerin haklarını korumak için 30 Kasım 1918'de Edirne'de Trakya- Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve buna benzer cemiyetler kuruldu. cemiyetler kuruldu. Bu ve benzeri cemiyetlerin gayesi kendi kaderini tayin (self determinasyon) hakkı gereğince Anadolu'nun Türk idaresi altında olması gerektiğine İtilaf Devletleri'ni inandırmaktı (Zürcher, 1987:102).

Türk Kurtuluş Savaşı, Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkartıp Ege bölgesini işgale girişmeleriyle başladı. Ondan önce, İstanbul'a İngiliz ve Fransızlar, Musul'a İngilizler, Antalya yöresine de İtalyanlar gelmişlerdi; ama bu işgaller, silahlı direnişle karşılaşmadığı için savaş çıkmış sayılmazdı (Tunçay, 1997:68) "İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgaline kadar, tam 6,5 ay silahlı bir direnişe rastlanmamıştı" (Akal, 2002:115-116). Bu ifadeler bir başka anlamıyla asıl tehdidin İtilaf Devletleri değil de Yunanlılar olduğu anlamına gelmekteydi. Anadolu'daki hareketlerin en büyük korkusunun büyük devletlerin işgalinden ziyade, Yunan-Rum ve Ermeni işgalleri veya devlet kurma girişimleri olduğu yaklaşımları başka isimler tarafından da paylaşılmaktaydı** (Zürcher, 1987; Tunçay, 1981; Avcıoğlu, 1974; Akal, 2002).

İzmir'in işgalinde Ayvalık'taki 172. Alay Komutanlığı görevinde bulunan Ali Çetinkaya (Kel Ali), İtalyan memuru sıfatıyla görev alan Ahmet Dino isimli bir şahsın tertipleriyle de olsa, Cami Bey'le anlaşarak bölge havalisinden bir heyetin teşkil edildiğini ve bu heyetin; "Eğer

* Croch'a (2011:35) göre, B evresi, milli hareketlerin kitleselleşmesinden önceki dönemi kapsayan evredir. "Milli ajitasyon" olarak tanımladığı B evresi A (başlangıç) ve C (kitleselleşme) arasında yer alır.

** Yunan işgali veya bir Ermeni devleti kurulması ihtimalinin haklı gerekçelerle daha büyük tehdit olarak algılanması İngiliz veya Fransız işgalinin arzulandığı anlamına gelmez. Olası bir Ermeni devleti veya Yunan işgalinin kalıcı olması sebebiyle ehveni şer olarak da okunabilir.

İzmir ve Karesi havalisinin mutlaka bir devlet-i ecnebiyeye muvakkaten teslimi lâzım geliyorsa (...) “Rumlara verilmesi halinde hiçbir vakit asayişin takarrür edemeyeceği [ve bu sebeple] Yunanistan’a tevdiinden ise İtalyanlara terkini” (Çetinkaya, 1993:3-4) istediklerini aktarmaktadır. Tevetoğlu’nun tespitinden anlaşıldığı kadarıyla, Milli Mücadelenin sembol isimlerinin de talepleri benzer doğrultudadır:

“İzmir’in işgali üzerine 30 Mayıs ve 10 Ekim 1919 Cuma günleri Sultanahmed’de iki kez yapılan ve Halide Edib Hanım, Doktor Rıza Nur ve Milli şair Mehmet Emin beyler gibi aydın vatanseverlerin katıldığı mitingde ‘Hamdullah Suphi şu şekilde kükrüyordu (...) ‘Ey şehit anaları, mazlum kardeşler; Ey siz bin muharebeden arta kalmış İstanbul’a gelen askerler, kardeşlerim toplanın ...bizim için en büyük düşman Rusya değildir. Bizim için en büyük düşman Yunanistan’dır. (...)Yunanlıları istemiyoruz. Eğer mutlaka bir vatan parçasının alınması icap ediyorsa İngilizler, Amerikalılar alsınlar!’” (Tevetoğlu, 1986: 130-131).

Batı’da böyle olmakla birlikte Doğu ve Güney’de de durum pek farklı değildir. Avcıoğlu’na (1974) göre, Fransız işgaline karşı Türklerin ilk tepkileri, Ermenilere yönelmiş bir tepkidir. Doğrudan doğruya Fransızlara karşı bir tepki yok gibidir. Avcıoğlu, eşraf ve halkın durumuyla ilgili birçok örnek nakleder. Maraş’ta eşraftan Beyazıtzâdeler, Fransızları büyük bir ziyafet vererek karşılarlar. Aynı şekilde Kozan eşrafı, Ermenisiz bir Fransız işgaline rızasını bildirir. Maraşlı Ermenilerden bir grup, Adana’daki Fransız komutanına giderek Maraş’ı İngilizlerden bir an önce teslim almalarını rica ederler. Bunu haber alan Türk ve Müslüman halk, Fransızların Maraş’a gelişini protesto amacıyla Ulucami’de bir miting yapma hazırlığına girişir. Güney’de millî direnme, dört yıl savaşılan işgalci devletlerden çok, Ermenilere karşı başlamıştır. Bu devletlerin Mondros Mütarekesi’ni çiğnemeleri, önemli bir tepki yaratmış değildir. Özellikle İngiliz işgaline herhangi bir tepki yoktur (Avcıoğlu, 1974:3-7).

4. Kürt Teali Cemiyeti’nin Wilson İlkeleri Çerçevesinde İtilaf Devletleri ile Görüşmeleri

Kürt hareketi ilhamını iki değişik kaynaktan alıyordu. Bunlardan birisi, dini temellere dayalı ve Pan-İslamist unsurlarca desteklenen Türkçü bir oluşumdu. Türk yetkililerle işbirliği halinde çalışıyorlardı ve etkin bir şekilde İngiltere karşıtıydı. Diğeri ise Kürtlerin bağımsızlığını hedefliyordu. Birincisi, yani İslamcılar, bir Ermeni devletinin kurulmasına kesinkes karşıydı (Jwaideh, 2012:265-267). Öncelikli endişeleri belliydi. Bir Ermeni devletinin kurulma olasılığı şimdi her zamankinden çok daha ciddi bir tehlike ve her an bir oldubittiye gelebilecek bir aşamadaydı. Tüm bu süreçlerde ‘Jin’ dergisi* ve KTC, önemli bir role sahipti. Her ne kadar Jin’in “beyannamesi”nde** ve KTC’nin “beyanname”sinde*** Kürt dil, tarih ve kültürüne vurgu

* Bu araştırmada, Bozarıslan’ın (1985) derlediği Jin dergisi kaynak olarak kullanılmıştır.

** Jin Dergisi, Kasım 1918 tarihli birinci sayısında çıkış amacını dergide şu şekilde ilan eder: “Jin” şahsî bir menfaat için çıkmıyor. O’nun hedefi, uzun asırlardan beri ihmal edilen Kürd hayat-ı tarihiyesine, hukuk-ı müliyesine, edebiyat ve içtimaiyatına dair neşriyatta bulunmaktır. Kanaatimize göre Kürd milletine cemiyetgâh-ı milelde layık olduğu mevki ihzare zaferyab olabilmek, asrın telâkkilerine muvafık bir tarz-ı mesâî ittihazıyla kabildir. Teşebbüsümüzün pek çetin mesâfiyi icab ettiğini müdrükiz. Fakat biz bu ağır vazifeyi deruhde ederken, vatan ve milletleri için daima azamî fedakârlıkları ihtiyar etmekle temayüz eden Kürd milletinin maddî, manevî muavenât ve teshilâtına istinad edebileceğimizi bihakkin ümid ettik. Tefvîk Allah’tandır” (Jin Dergisi, 1918:2).

*** KTC’nin beyannamesi şu maddelerden oluşmaktadır: “Madde 1- Kürtlerin menaf-i umumiyesinin temin ve tahsili inkişâfî maksadıyla "Kürdistan Teali Cemiyeti" nâmi ile bir cemiyet teşekkül etmiştir. Merkezi İstanbul’dadır. Kürdistan’da ve indelhace sair yerlerde şubeler kürşad edecektir. Aynı maksada çalışacak cemiyet ve akvam-ı saire ile teşrik-i mesai eder. Madde 2- Cemiyet maksadına vüsul için, her lisanda yevmi ve mevkut

yapılıyorsa da ilk sayıdan itibaren Jin'de gündemin konusu, KTC'nin de icraatlarının asıl amacı, mütarekenin getirmiş olduğu yeni şartlar ve bu şartların yarattığı fırsatlardı.

"Jin'in kadrosu da, Kürdistan Tealî Cemiyeti de genel olarak tüm Kürt milliyetçileri de, Wilson ilkeleri çerçevesinde tüm ümitlerini o prensiplere ve Avrupa ülkelerine bağlamışlardı" (Bozarslan, 1985:11). Jin'de bu konu üzerine çok sayıda makale kaleme alınmaktaydı. Ermenilerin lehine yorumlandığı gerekçesiyle eleştirenlerin yanı sıra Jin dergisinde Wilson İlkeleri'nin ateşli savunucularına da rastlanmaktaydı. Abdullah Cevdet de bu dönemde Jin dergisi yazı kadrosunda yer almakta ve İTC'deki görüşlerini Kürt milliyetçiliğine adapte etmekteydi. Abdullah Cevdet 23 Ekim 1918 tarihli "Jin" dergisinin birinci sayısında "Bir Kürd" imzalı "Kürdler Uykuda Değil" başlıklı bir yazıyla Wilson ilkeleri bağlamında Batı medeniyetini coşkulu bir dille övüyordu;

"Jubiter"e karşı "Promete"nin diline koyduğumuz narası, bugün Wilson'in lisan-ı halinden kayserlerin cah ve celâli üzerine saçılıyor. Kürdler, böyle bir asrın böyle bir kıyametinde uyumak mümkün müdür? Ey Kürd, uyan! diye bağırmaya ben lüzum görmem. Zira eğer Kürdler uykuda, hâlâ uykuda iseler, çoktan, pek çoktan ölmüşler demektir. Kürd uyanıktır ve kendisini asırlardan beri uykuya davet etmiş ve uykuya dalmış olan hüdavendleri de uyandıracaklardır. O, kendisine suikast etmiş olanlara hüsnikast ile mukabele edecektir. Biz "bir asırda yaşıyoruz ki bir saat uyumak, bir millet için ölmektir" (Cevdet, 1918:5-7).

Bedirhanlılardan Kâmran Âli Bedirhan'ın Wilson Prensipleri ile ilgili görüşleri ise şu şekildedir: *"Wilson'in on dört şartında, her milletin kendi kendini yönetmesi esasının artık dünyada karar kılacağı açıklanıyor. İnsanlığın siyasal amaçlara artık oyuncak olmayacağı belirtiliyor. İşte, insanlık ve fazilet misyonerliğine yakışan samimi öneri!"* (Bozarslan, 1985:117). 25 Aralık 1918 tarihli Jin dergisinde "Halé Me Yé Hazır" (Şimdiki Halimiz) başlıklı yazıda Ebdurrehim Rehmî, "Wilson'un tanıdığı haklar çerçevesinde topraklarımıza sahip çıkmazsak, buraların yüzde onunu bile teşkil etmeyen Ermeniler topraklarımızı bizden alacaklar" (Rehmi, 1918:18) demektedir. "Jin" yazarları, Kürtlerin, Mütareke yıllarındaki en büyük endişelerinden birini, Kürdistan'ın Ermenilere bırakılması ihtimalini dile getirmiş oluyordu.

İhsan Nuri, Ebdurrehim vd. yazılarıyla Kürtlerin Mütareke yıllarındaki en büyük endişelerinden birini, Kürt topraklarının Ermenilere bırakılması endişesini dile getirmiş oluyordu. Kürtlerin bu endişelerine, 1915 Ermeni olaylarıyla ilgili İngilizlerin hesap soracağı kaygısı da eklenmişti. İngiliz siyasi subayları ve saha ajanları da Kürtlerin İngiliz karşıtı olmalarının en büyük sebeplerinden birinin bu endişe olduğunun farkındaydı. İngiliz siyasi subaylarından Noel, bunu üstlerine şu şekilde rapor etmekteydi: "Netice; mevcut eğilimin tümüyle bize karşı olması olmuştur; mesulleri aşiretleri "Ermeni yanlısı ve intikam heveslisi İngiliz şeytanı" ile korkutmakta önemli başarı sağlamışlardı" (Yeğen, 2012:80). İngilizler sahada durumu iyi etüt etmişlerdi. Gelişmeler artık büyük oranda İngilizlerin kontrolündeydi ve Kürt aşiret reisleri ile diğer Kürt seçkinleri de İngilizlerle anlaşmaya çalışacaktı.

KTC; Wilson İlkelerini, halkların kendi kaderini tâyin hakkını (self determinasyon) hesaba katarak Kürtlerle ilgili siyasi haklar elde etmek için uğraşıyordu. KTC bunu açıkça ifade

---

gazete, risale ve kitaplar neşir ve mütalâahaneler, mektepler ve matbaalar tesis edecek ve gece dersleri, konferanslar verecek ve münasip yerlereheyet-i irşadiyeler gönderecek ve her nevi müessesat-ı hayriye ve içtimaiye vücade getirecektir." (Tunaya, 1986:205)

etmiyor ama gizleme ihtiyacı da duymuyordu. KTC yöneticileri şimdi; Kürtlere Meşrutiyetin ilanındaki gibi Meşrutiyetin faziletlerini anlatmak ya da İTC'yi Kanun-i Esasiye riayet etmesi için değil,* İtilaf Devletlerini Wilson İlkeleri çerçevesinde bizzat kendilerinin ileri sürdükleri bu siyasi ve hukuki kaidelere riayet etmeleri için ikna etmeye çabalıyorlardı. Wilson ilkelerinin on ikinci maddesi doğrultusunda Kürt liderleri tarafından, Kürtlerin çoğunluk** oluşturduğu alanlarda Ermeni egemenliğinin tesisini önlemek için mücadele veriliyor, bu amaçla görüşmeler yapılıyordu. Bu görüşmelerde Seyyid Abdulkadir gibi özerklik yanlısı, Said Nursi (Bediüzzaman) gibi hilafet yanlısı, Emin Bedirhan Bey gibi bağımsızlık yanlısı isimlerin bir araya gelebilmesi asgari müstereğin Ermeni devleti tehdidi olduğu konusunda bir fikir veriyordu.

İngiliz gizli belgelerinde, KTC liderlerinin faaliyetleriyle ilgili sunulan raporda: “Mr. Hohler'den Sir E. Tilley'e: Kürt Partisinde aktif rol alan tanınmış Kürtler Abdulkadir, Mevlan Zade Rifat Bey, Emin Bey [Bedirhan], bunlar Wilson Prensipleri'ne göre hak iddia ediyorlar” (Ulubelen, 1982:194) diyordu. 9 Aralık 1919'da Amiral Sir F. Robeck'ten Lord Curzon'a gönderilen raporda ise; “Kürtler bütün ümitlerini İngiliz hükümetine bağlamış durumdalar” (Ulubelen, 1982:207) ifadeleri kullanılıyordu. KTC Reisi Seyyid Abdulkadir liderliğinde oluşturulan bir komite; 2 Ocak 1919, 8 Aralık 1919 ve 15 Nisan gibi çeşitli tarihlerde İngiliz Yüksek Komiserliği aracılığıyla İngiliz hükümetiyle görüşmelerde bulundu. Seyyid Abdulkadir; 8 Aralıktaki görüşmede, Mr. Hohler'i ziyareti sırasında Osmanlı hükümetinin kendilerine kabul edebilecekleri bir özerklik*** teklifinde bulunduğunu, fakat yollarını İtilaf devletleriyle uyum içinde çizmek istediklerini söylüyordu (Ural, 2007:436-438). Bununla birlikte KTC liderleriyle İngiliz temsilcileri arasında 21 Şubat'ta bir görüşme daha yapılıyordu ve İngiliz Yüksek Komiseri bu görüşmeyi yukarıdaki görüşmelere de gönderme yaparak merkeze şu şekilde rapor ediyordu:

“Bay Hohler'i 8 Aralıktaki ziyaretinden beri Yüksek Komiserliğe gelmeyen Kürt lideri Seyid Abdülkadir 21 Şubat'ta beni görmeye geldi (...) Kürtlerin başkalarının değil Britanya'nın mandasını istediklerini (...) Ermeni hâkimiyeti altına yerleştirilmemeleri, çünkü eğer yerleştirilirlerse, “yeryüzündeki hiçbir gücün hatta en güçlü işgal ordusunun bile barışı sağlayamayacağını**** söyledi” (Yeğen, 2012:134).

Seyyid Abdulkadir'in Britanya mandası ve Ermeni hâkimiyeti karşıtlığı ifadeleri ile Çetinkaya'nın aktardığı İzmir ve Karesi eşrafının talepleri, “İtalya” yerine “Britanya” denilmesi

* Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC,1908) Başkanı Seyyid Abdulkadir, İTC liderlerinin ricasıyla Meşrutiyetin faziletlerini anlatmak amacıyla Ekim 1909'da Cemiyet reisi vasfıyla Van'a gitti. Van valisi ile birlikte yeni anayasanın anlatılması ve anayasaya itaatın sağlanması için bir dizi plan üzerinde çalıştı (Klein, 2011:104-105).

** Jin dergisi işi çok sıkı tutuyordu. 4 Mart 1919 tarihli 15. sayısında "Kürd ve Ermenilerin “Mikdar-ı Hane ve Nüfuslarını Mübeyyin Cedvelidir” başlığı altında, Van, Erciş, Colemerg (Hakkari), Şemdinan gibi vilayet ve kazaların, toplamda 16 yerleşim biriminin hane ve nüfus sayımının ayrıntılı bir dökümü veriliyordu. Ekrad Nüfusu: Van Merkez Hane 4900, nüfus: 25400; Colemêrg: Hane, 1362, nüfus 8172; Erciş: Hane 2378, nüfus 14268. Karşısında da Ermeni nüfusları verilmekteydi. Ermeni Nüfusu: Van Merkez: Hane 7905, Nüfus: 47430; Colemerg Hane: 85, Nüfus: 510; Erciş: Hane 495, Nüfus: 2970 şeklinde karşılaştırma yapılmaktaydı. Aynı sayının 11. sayfasında bu kez Nasturilerin hane ve nüfus sayıları veriliyordu (Jin, 1919:10).

*** İstanbul Hükümeti ile KTC liderleri arasında Sadarete yapılan toplantı kast ediliyor.

**** Seyyid Abdulkadir'in taleplerinin, daha önce sözü edilen Ege, Trakya vd. bölgelerde kurulan cemiyetlerin talepleriyle benzerlikler taşıdığı görülmektedir.

haricinde, neredeyse aynı kişi tarafından dile getirilmiş gibidir. Fakat görüşmelerden elde edilen sonuçlar KTC açısından hiç de iç açıcı değildir. Gerek KTC gerekse genel anlamda Kürtler İtilaf devletlerinin tercihlerinin Ermenilerden yana olduğuna şahit olmaktadırlar. Nitekim bu görüşmelerden birinde bu açıkça beyan edilmiştir. Aralarında Seyyid Abdulkadir, Emin Âli Bedirhan, Bediüzzaman Molla Said ve Dr. Şükrü Mehmet Bey'in de olduğu bir Kürd heyeti; İstanbul'daki Amerikan Komiserine Kürtlerin sorunlarını anlatmış ve harita üzerinde Kürdistan'ın sınırlarını göstermiş ve denize de bir çıkışlarının olması gerektiğini anlatmıştır. Amerikan Yüksek komiseri: "Kürdistan'ın büyük bir kısmını içine alan bir Ermenistan teşkiline karar verildiğini" söylemesi üzerine Bediüzzaman Said-i Kürdî şöyle karşılık vermiştir: "Kürdistan eğer deniz sahilinde olsaydı dritnavutlarınız* ile belki bu kararı uygulayabilirdiniz. Fakat Kürdistan dağlarına dritnavutlarınız çıkamaz. Bu kararınız da uygulanamaz" (Zınar Silopi, 2014:66) sözleriyle cevap verir. Bu tehditlerin İngilizleri ne derece etkilediği belirsizdir. İngiliz siyasi subayı Binbaşı Noel, Kürtlerin Wilson'un self determinasyon ilkesine naif bir şekilde umut bağladıkları görüşündedir. Binbaşı Noel, Wilson İlkeleri'nin Kürtler üzerinde yarattığı etkiyi şu şekilde yorumlamaktadır:

"Başkan Wilson'un herkes istediğini yapsın haline dönüşüp boşa umut veren prensibi, bütün pırılısıyla ufuktan yükselmektedir. Osmanlı Kürtleri avazları çıktığı kadar bağırlarsa Wilson'un kendilerini duyacağını ve Diyarbakır'ı, kendi başlarına ve kötü yönetimlerine izin vereceğini; Türklerle paylaşmaları gerekmeden şişmanlamaya devam etmelerini sağlayacağını sanıyorlar" (Akt. Jwaideh: 2012:272).

Anadolu topraklarında gerek Ermeni gerekse bir Rum devletinin kurulması ihtimali veya Yunanlıların ve İtilaf kuvvetlerinin fiili işgalleri Türklerle Kürtleri birbirlerine yakınlaştırmakta, her iki kesiminde tutumlarını belirlemede etkili olmaktadır. Olası bir Kürt devleti veya özerkliği Türk milliyetçileri tarafından ehven-i şer olarak görülürken, Hilafet temelli bir Osmanlı devletinin mevcudiyetini devam ettirmesi aynı şekilde Kürtler için öncelikliydi (Jwaideh, 2016; Zürcher, 2014). Ancak girişimler neticesinde Kürt seçkinlerinin başka seçenekleri de değerlendirdiği görülmektedir. Amiral Calthorpe, İstanbul'a gönderdiği 13 Nisan 1919 tarihli bir telgrafta, Senato Başkanı (Şura-yı Devlet) Seyyid Abdulkadir'in "Yakınlardaki bir görüşmede, kendisine İngiliz mandasındaki Hicaz Kralının kine benzer bir pozisyonun verilmesini istediğini ima ettiğini" (Yeğen, 2012:44) bildiriyordu. Seyyid Abdülkadir'in 20. yüzyılın ilk yarısında İngilizlerin siyasi stratejileriyle** uyumlu bir taleple İngilizleri ikna etme çabasında olduğu da görülmektedir. İngiliz siyasi subayına göre, Abdulkadir, "Bolşevik tehlikesini belirtmekte ve Kafkas Cumhuriyetleri'nin önünde bir set

* Dretnot: 20. yüzyılın başlarında yapımı tamamlanmış bir İngiliz savaş gemisidir. İngilizcesi "dreadnought"tur.

** Bolşevik tehdidine karşı bir hattın oluşturulması stratejisini Karabekir, İstiklal Harbimizin Esasları eserinde teferruatlı bir şekilde tartışmaktadır. Ona göre, "Binaenaleyh Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiyenin mahvü katisi proje addedip bu seddi Düveli itilafiyeye yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri de göze aldirmek mecburiyetindeyiz (Karabekir, 1951,s.186). Ancak gerek Seyyid Abdulkadir'in gerekse Kazım Karabekir'in sözünü ettiği bu stratejin daha açık ve çarpıcı bir anlatımına Kemal Tahir'in "Yorgun Savaşçı" romanının da yer verilmektedir. Kemal Tahir şu şekilde ifade eder: "İngilizler, bolşeviklerle batı arasına sokmak istedikleri tampon bölgeyi. Kafkasya'da kurabilirlerse, bunu bolşeviklere geçici de olsa kabul ettirebilirlerse, belki Anadolu da parçalanır, bölüşülür! Yok bolşevikler böyle bir durumu, geçici olarak bile kabullenmezlerse, belki Anadolu da parçalanır, bölüşülür! Yok bolşeviklerle batı dünyası arasında, tampon muntika Anadolu'ya kayar. Şartlar ne kadar ağır olursa olsun,- biz bir Türk devleti çıkarabiliriz bu kıyametten... Bütün mesele, büyük şeflerinizin bu gerçeği kavrayabilip kavrayabilememesinde...(Kemal Tahir, 1993:110).

oluşturmak istiyorsak buna Türklerin değil Kürtlerin amil olabileceklerini belirtmektedir” (Yeğen, 2012:129). Böylelikle Abdulkadir, İngiliz temsilcilerine “kendisinin ve dostlarının Kürdistan'ın İngiliz mandasında doğması yolundaki isteğini vurgulamıştır” (Yeğen, 2012:99).

Bu belirsizlik ortamında stratejilerin de kurulan ittifakların da sunulan imkânlarla göre sürekli değişebildiği görülmektedir. Bu değişimlerde Kürt Teali Cemiyeti olmasına rağmen karar mekanizmalarında kurumsal bir işleyişten ziyade; hem her bir hanedan ailenin hem de aile üyelerinin tek te farklı tavır alışları dikkat çekmektedir. Bu sebeple Ermeni devleti kurulma seçeneğinin de değerlendirdiği görülmektedir. İTC'ye muhalefeti sebebiyle uzun yıllardır Avrupa'da yaşayan Babanzadelerden Şerif Paşa, Paris Barış Konferansı'nda Kürtleri temsil etme görevini üstlendi. Fakat Şerif Paşa ile Ermeni temsilci Nubar Paşa arasında Paris'te bir anlaşma yapıldığı dedikoduları her şeyi gölgede bırakıyordu. Bir Ermeni devleti veya Kürt seçkinlerinin Ermenilerle anlaşma ihtimaline Kürt halkı da çok sert bir gösterdi. Tepkilerin aşırı boyuta varabileceğini hiç hesaba katmayan Şerif Paşa, Nubar Paşa ile Ermenilerin talep ettikleri “altı vilayette” yerleşimcilerin sayısal durumunun ve haritanın tespiti için bölgeye bir komitenin gönderilmesi konusunda anlaşmışlardı (Mezher, 2012:50-5; Yeğen, 2012:146,1; Tunaya, 1986: 196). Bu haberler üzerine İstanbul basınında Seyyid Abdulkadir ve KTC aleyhinde haberler çıkmaya başladı. KTC liderinin, hem Danıştay Başkanı, hem de KTC Başkanı olmasının bir çelişki olduğu yönünde (Bozarslan, 1985:101) benzeri ifadeler yer veriliyordu. Fakat tepki sadece İstanbul basını ve çevresiyle sınırlı değildi. Haber, Kürtler arasında da çok sert bir tepkiyle karşılandı. Babanzadeler dahi Şerif Paşa ile ilişkilerini kesmişlerdi. Bununla birlikte aşiret reisleri ve eşraftan esnafa kadar protesto telgrafları yağmaya başlamıştı. Yoğun protestolarla karşılaşan Kürt Teâlî Cemiyeti bir anda dar bir Kürt aydın hareketine dönüşme durumunda kaldı (Birinci, 2010:2; Tunaya, 1986:200). Nitekim Şerif Paşa tüm bu tartışmalar ve tepkiler esnasında temsilcilik görevini bıraktığını ilan etti (Mezher, 2012:45). Paşa, 21 Nisan 1920'de Monte Carlo'dan Türk gazetelerine çektiği bir telgrafta;

“hilâfet ve saltanata olan bağlılığından dolayı zararlı fikirleri ve ayrılıkçı düşünceleri reddederek barış konferansı nezdindeki Kürt delegesi başkanlığından istifa ettiğini, bir Müslüman olarak hiçbir siyasî firkanın tesir ve nüfuzuna kapılmadan bütün gayret ve mesaisini hilâfet hukukunun korunmasına harcayacağını bildirdi” (Birinci, 2010:2).

Şerif Paşa'nın Paris'te yaptığı anlaşma, ardından gelen çelişkili açıklamalar Kürt örgütlenmelerinde bağımsızlık yanlıları ve hilafet merkezli özerklik yanlıları şeklinde bir bölünmeye yol açtı. KTC'nin kapatılmasından önce Cemiyette ortaya çıkan bölünme sonucunda 1920 yılının Nisan veya Mayıs ayında, Kürd Teşkilât-ı İctimâiyye Cemiyeti adı verilen bağımsızlık yanlısı bir oluşum gerçekleşir (Altan, 2017:210-211). Grubun önemli üyeleri şu isimlerden oluşmaktadır; Emin Ali Bedirhan (Cizre-Botan), Ferid Bey, Şükrü Baban (Süleymaniye), Fuad Baban (Süleymaniye), Hikmet Baban (Süleymaniye), Dr. Abdullah Cevdet (Arapkir), Dr. Şükrü Mehmed (Bakırmaden), Kemal Fevzi (Bitlis), Ekrem Cemilpaşa (Diyarbakir), Necmeddin Hüseyin (Kerkük), Memdûh Selim (Van) ve Mevlânzade Rifat'tır. Bunlar dernekten ayrıldıktan sonra; "Jîn"dergisi de günlük gazeteye dönüşür ve bu yeni derneğin yayın organı olur (Bozarslan, 1985:101).

Kürt Teali Cemiyetinin faaliyetleri, Heyet-i Temsiliye'nin dikkatini çekmiş ve bu sebeple Mustafa Kemal cemiyetle doğrudan bir mücadeleye girişmişti (Atatürk, 2006:48).^{*} Bu dönemde Mustafa Kemal'in daha çok Osmanlı camiası içerisinde Kürtlerin haklarını koruyacak ve gelişimlerini mümkün kılacak bir idari sistemi savunduğu görülmektedir. Bu sebeple, gerek İngiliz Binbaşı Noel ile temas kuran seçkinlerin ve gerekse Kürdistan Teali Cemiyeti'nin faaliyetlerinin yakın takibe alınması uyarısında bulunur. Ona göre, Kürt Kulübü'nün faaliyetleri, Kürdistan'ın Osmanlı vatanının bir parçası olduğu yönündeki fikirlere zarar vermektedir. Bundan dolayı öncelikle Kürt Kulübünün çalışmaları askıya alınır ve daha sonra 21 Temmuz 1919'da "memleketin selameti" adına tamamen kapatılır (Altan vd., 2019:322). 1919 yılında yeniden kurulan Hevi, bu örgütün genç ve daha radikal üyeleriyle birleşerek "Kürt Teşkilat-ı İctimaiyye Cemiyeti" adı altında yeni bir örgütlenmeye gider. "Jîn" dergisi de günlük gazeteye dönüşür ve bu yeni derneğin yayın organı olur (Tunaya, 1986; Bozarslan, 1985; Mezher Ahmed, 2012).

SONUÇ

1908 Meşrutiyet'in ilanı hem siyasal partilerin hem de kulüp ve derneklerle sivil toplum düşüncesinin hız kazandığı bir dönemdi. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913'te iktidarı tam olarak ele geçirmesiyle birlikte ulusalcılık merkezli homojenleştirici bir paradigmayı resmi politikası olarak benimsedi. Birinci Dünya Savaşı'na denk gelen bu iktidar yıllarında başta en önemli siyasi rakibi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası olmak üzere diğer tüm siyasal oluşumları ve bunlara bağlı sivil toplum örgütlerini kapattı. Savaşın sona ermesiyle birlikte son kongresini yaparak kendisini fesh etti. İTC iktidarı süresince resmi olarak sessizliğe bürünen muhalif unsurlar gün yüzüne çıktı. Bu unsurlardan biri de 1908 KTTC'nin devamı niteliğinde olan 1918 yılında kurulan KTC idi. Her iki oluşumda aynı kadrolara sahipti.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, Mütareke dönemi olarak adlandırılan dönemde İtilaf Devletleri'nin Osmanlı topraklarının üzerinde nihai söz söyleme yetkisine sahip bir aktör olarak sahnede yer almasıyla birlikte yeni şartlar ortaya çıktı. Milliyetçiliklerin yapısal özellikleri bu yeni şartlara karşı milliyetçi hareketlerin temel stratejilerini belirlemede etkili oldu. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. Maddesi bahane gösterilerek fiili işgal başlamıştı. İtilaf devletleri birçok noktada emniyetlerini bahane ederek asker çıkarıyordu. Bu işgallere rağmen asıl tehdit Kürtlerin ve Türklerin yoğun yaşadıkları bölgelerde kalıcı bir Rum veya Ermeni devletinin teşekkülünü önlemeye yönelikti.

Bu dönemde Türk milliyetçiliği, İTC'nin kadroları ve siyasal geleneğinin etkisi altında şekillendi. Kürt milliyetçiliği ise daha çok belirli hanedan ailelerin girişimlerine bağlı kaldı. İttihat Terakki Cemiyeti'nin bakiyesi olan paramiliter örgütler Milli Mücadele saflarına katıldı. Anadolu'da kurulan muhtelif cemiyetlerin bir çatı altında birleştirilmesi ilk günden itibaren esas gayelerden biri oldu aristokrat Kürt ailelerinin girişimiyle kurulan KTC ise, geleneksel Kürt

^{*} Mustafa Kemal, Amasya'dan 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade eder: "Diyarbakirdeki Kürt kulübü İngilizlerin teşviki ile İngilizlerin himayesinde bir Kürdistan teşkili gayesini takip ettiği anlaşıldığından kapatılmıştır. Azaları hakkında takibatı kanuniye yaptırılıyor. Kürdistanın maruf beylerinden aldığım müteaddit telgraflarla dağıtılan bu Kürt kulübünün hiç bir Kürdü temsil etmediği birkaç serserinin neticei teşebbüsâtı bulunduğu ve vatan ve milletin tamamen müstakil ve hür yaşaması uğrunda her fedakârlığı ve bu babda emirlerimize âmâde buldukları bildirilmektedir" (Atatürk, 2006:48).

politik örgütlenmesi olan aşiretler üzerinden bir yapılanmaya gitti. KTC, bu dönemin en önemli ve aynı zamanda Kürtler arasında en geniş örgütlenme gücüne ulaşan cemiyetiydi. Diğer örgütlenmeler genelde dar bir aydın sınıfıyla sınırlı kaldı. Kürt Teali Cemiyeti, kısa ömürlü bir cemiyet olmasına rağmen, cemiyetin üyeleri son asır Kürt örgütlenmelerinin tamamında yer alan isimlerden oluşmaktaydı. Bu sebeple KTC, kısa ömürlü de olsa hem Kürt milliyetçiliğinin hem de o denemdeki Kürt toplumsal yapısının analizi hakkında önemli bir yer teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (2010). Mütareke Ve Sürgün Hatıraları. Ankara: Doğu Kitabevi.
- Ahmad, F. (1999). İttihat Ve Terakki 1908-1914 (N. Yavuz, Çev.) İstanbul: Kaynak Yay.
- Akal, E. (2002). Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm. İstanbul: Tüstav Yay.
- Akşin, S. (1980). 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki. İstanbul: Gerçek Yay.
- Akşin, S. (1998). İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Altan, B. (2017) Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Altan, B., Akbaş, M., Çağlayan, E. (2019). Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları. Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi, 6(1), Ss.313-339.
- Atatürk, M. K. (1969). Nutuk. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Avcıoğlu, D. (1974). Milli Kurtuluş Tarihi 1 (1838'den 1995'e). İstanbul: Tekin Yay.
- Beşikçi, İ (2010). Nutuk'ta Kürtler. F. Başkaya ve M. Kaynar, (Ed). Resmi Tarih Tartışmaları 5 Nutuk. (s.15-34). Ankara: Maki Yay.
- Birinci, A. (2010). Şerif Paşa, Mehmed (1865-1951). TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt 39), 1-2.
- Bozarslan, H. (2005). Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği. Zımnî Sözleşmeden İsyana (1919-1925). A. Keskin, (Ed.), Kürt Milliyetçiliğinin Kökeni, (s.129-229). İstanbul: Avesta Yay.
- Bozarslan, M. E. (1985). Jîn. Kovara Kurdî -Tirki, Kürtçe -Türkçe Dergi 1918-1919. Uppsala: Deng Yay.
- Cemilpaşazade, E. (2016). Muhtasar Hayatım. İstanbul: Avesta Yay.
- Cevdet, A. (1918. 23 Ekim). Kürdler Uykuda Değil Jin Dergisi (1), M.E.Bozarslan, (Der.) Jin, Kürdistan Rojname Kurdî Ya Pêşin 1918-1919. Uppsala: Deng Yay.
- Hroch, M. (2011). Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların Ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi (Ayşe Özdemir, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Çağlayan, E. (2014). Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası. (1923-1950). İstanbul: İletişim Yay.
- Çetinkaya, A. (1993). Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları. Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi.
- Demirel, A. (2003). Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup. İstanbul: İletişim Yay.
- Ertürk, H. (1996). İki Devrin Perde Arkası. İstanbul: Sebil Yay.
- Falih, R. A. (1999). Çankaya I, Cumhuriyet Gazetesi.
- Goloğlu, M. (2011). Milli Mücadele Tarihi, Erzurum Kongresi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.

- Hassanpour, A. (2003). Kürt Medya Kültürünün Yaratılması, İçinde P.Kreyenbroek, P. & A.Christine Kürt Kimliği ve Kültürü, İstanbul: Avesta. Yay.
- Himmetoğlu, H. (1975). Kurtuluş Savaşında İstanbul Ve Yardımları. İstanbul: Ülkü Matbaası.
- Hroch, M. (2011). Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi (A.Özdemir, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Jwaideh, W. (2016). Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökeni ve Gelişimi (İ. Çek ve A. Duman, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Karabekir, K. (1951). İstiklâl Harbimizin Esasları. İstanbul: Sinan Yay.
- Kayalı, H. (2000). Arabs And Young Turks Ottomanism, Arabism, And Islamism İn The Ottoman Empire, 1908–1918. University Of California.
- Klein J. (2011). The Margins Of Empire, Kurdish Militian İn The Ottoman Tribal Zone. Stanford University.
- Kutlay, N. (1992). İttihat Terakki ve Kürtler. İstanbul: Beybun Yay.
- Kutlay, N. (2002). 21. Yüzyıla Girerken Kürtler. İstanbul: Peri Yay.
- (Kttg, 1908. 5 Aralık). <https://Katalog.Idp.Org.Tr/Dergiler/21/Kurd-Teavun-Ve-Terakki-Gazetesi>.
- Jin, (1918. Kasım). İçinde M.E.Bozarslan, (Derleyen) Jin, Kürdistan Rojname Kurdî Ya Pêşin 1918-1919. Uppsala: Deng Yay.
- Jin. (1919. 4 Mart). Kürd Ve Ermenilerin “Mikdar-I Hane Ve Nüfuslarını Mübeyyin Cedveli. S.15,Ss.10). İçinde M.E.Bozarslan, (Derleyen) Jin, Kürdistan Rojname Kurdî Ya Pêşin 1918-1919. Uppsala: Deng Yay.
- Malmisanij, M. (2002). Kürt Talebe Hêvi Cemiyeti (1912-1922). İstanbul: Avesta Yay.
- Mango, A. (1999). Atatürk (F. Doruker, Çev.). İstanbul: Sabah Yay.
- Mezher, A. K. (2012). Kurd Û Kurdistan Di Belgeyên Nehênî Yên Brîtanyayê De. İstanbul: Avesta Yay.
- Nikitine B. (1978). Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme (2.Cilt). (H.D & A.S. Çev.). İstanbul: Özgürlük Yolu Yay.
- Orbay, R. (1993). Cehennem Değirmeni (2. Cilt). İstanbul: Emre Yay.
- Rehmî, E. (1918. 25 Aralık). Halé Me Yé Hazır. Jin Dergisi İçinde M.E.Bozarslan, (Derleyen) Jin, Kürdistan Rojname Kurdî Ya Pêşin 1918-1919. Uppsala: Deng Yay.
- Steinhaus, K. (1999). Atatürk Devrimi Sosyolojisi (I.Cilt) (N. Sander, Çev.). Cumhuriyet Gazetesi Yay.
- Şeyhülislam C. (1978). Efendi'nin Siyasi Hatıralarım - Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin Hatırat-I Siyasisi (1908-1913). Tercüman Gazetesi Yay.
- Tekeli,İ., İlkin, S. (2010). Cumhuriyet'in Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Tahir, K. (1993). Yorgun Savaşçı. İstanbul: Tekin Yay.
- Tevetoğlu F. (1986). Hamdullah Suphi Tanrıöver, Hayatı ve Eserleri. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Tunaya, T.Z. (1986). Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi (2.Cilt). İstanbul: Hürriyet Vakfı. Yay.

Tunaya, T.Z. (1988). Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi. (I.Cilt). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay.

Tunaya, T.Z. (1998). Hürriyetin İlanı. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı.

Tunçay, M. (1981). Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Tunçay, M.(1997). Siyasal Tarih 1908-1923 Çağdaş Türkiye 1908-1980, İstanbul: Cem Yay.

Türkmen, Z.(2001). Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920). Ankara: Türk Tarih Kurumu. Yay.

Ulubelen E. (1982). İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye. İstanbul: Çağdaş Yay.

Unat, F. R. (1961). Amasya Protokolleri, *Tarih Vesikaları*, 1(18),s. 359-365

Ural, S. (2007). Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası. *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(39),s. 425-463. Doi.Org/10.1501/Tite_0000000108

Üstel, F. (2004). İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği, Türk Ocakları (1912-1931).İstanbul: İletişim Yay.

Yeğen, M. (2012). İngiliz Belgelerinde Kürdistan. Ankara: Dipnot Yay.

Zınar, S. (2014). Doza Kürdistan. İstanbul: Avesta Yay.

Zürcher, E. J. (1987). Milli Mücadelede İttihatçılık (N. Salıhoğlu, (Çev.). İstanbul: Bağlam Yay.

Zürcher, E. J. (2005). Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928, (E.Aydınöğlu, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.

Zürcher, E. J. (2014). Türkiye’de Etnik Çatışma İmparatorluktan Cumhuriyete. İstanbul: İletişim Yay.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişki bulunmamakta, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışması olmamaktadır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul Kararı: Bu araştırma, Etik Kurul Kararı gerektiren makaleler arasında yer almamaktadır.

Katkı Oranı: Makale tek yazara aittir.